

سال انتشار	۱۴۰۴	شماره انتشار	۲۵	دوره انتشار	۷	صفحات	۱-۱۷
------------	------	--------------	----	-------------	---	-------	------

وجدان اخلاقی و مسئولیت ناشی از تولید داروی غیراستاندارد (مطالعه در فقه و حقوق موضوعه)

آقای محمدجواد حیدریان دولت آبادی و آقای دکتر احسان علی اکبری بابوکانی

دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه حقوق خصوصی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

دکترای تخصصی، گروه حقوق خصوصی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیده

نظام‌های حقوقی بسیاری با تطور رشد نظام‌های حقوق پزشکی خود، برای تولیدکنندگان و عرضه‌کنندگان مواد دارویی غیراستاندارد مسئولیت مدنی قائل شده‌اند و این مسئولیت از نوع مسئولیت محض است بدین معنا که به علت حساسیت تولیدات دارویی و تأثیر به‌سزای آن‌ها بر سلامت افراد، مسئولیت تولیدکنندگان و عرضه‌کنندگان را از نوع مسئولیت محض دانسته‌اند و لذا برای اثبات مسئولیت آن‌ها، مصرف‌کننده فقط باید رابطه سببیت بین مصرف دارو و خسارات ناشی از آن را اثبات کند و نیازی به اثبات تقصیر یا رابطه و تعهد قراردادی نیست. در همین راستا با توجه به رشد روزافزون علم پزشکی و بالا بودن مبالغ بسیاری از داروها، برخی از تولیدکنندگان برای رقابت و افزایش سود، مبادرت به تولید داروهای غیراستاندارد می‌نمایند که در همین راستا، بررسی و توجه به مسئولیت مدنی ایشان در نظام حقوقی ایران امری بسیار مهم است و از طرفی، اهمیت سلامت جامعه نیز امری بسیار مهم است که توجه ویژه قانون‌گذار را می‌طلبد. لذا سؤال اساسی آن است که آیا اساساً بر تولیدکنندگان داروهای غیراستاندارد مسئولیتی بار می‌شود؟ و در صورت مثبت بودن پاسخ، اسباب مسئولیت تولیدکنندگان مزبور چیست؟ در پاسخ باید اذعان داشت که بار کردن مسئولیت بر تولیدکنندگان داروهای غیراستاندارد، امری مبرهن است و اسباب آن را می‌توان مواردی نظیر تولید داروی غیراستاندارد به‌منزله عدم تسلیم قانونی کالا ۲، تولید و عرضه داروی غیراستاندارد در حکم نقض تضمین ایمنی کالا ۳، تسبیب ۴، نقض در مالیت کالا دانست.

واژگان کلیدی: داروی غیراستاندارد، مسئولیت محض، نقض در مالیت کالا، عدم تسلیم کالا، تسبیب.

طبقه‌بندی: JEL : فقه - حقوق - جزا و جرم‌شناسی - حقوق بین‌الملل - حقوق خصوصی

Civil liability arising from the production of substandard drugs in the Iranian legal system and Jurisprudence

Abstract

With the development of their medical law systems, many legal systems have given civil responsibility to producers and suppliers of non-standard pharmaceuticals, and this responsibility is pure responsibility, which means that due to the sensitivity of pharmaceutical products and their significant impact on people's health, the responsibility of manufacturers and Suppliers have been considered to be of pure liability type, and therefore, to prove their responsibility, the consumer only needs to prove the causal relationship between the use of the drug and the resulting damages, and there is no need to prove fault or relationship and contractual obligation. In this regard, according to With the increasing growth of medical science and the high prices of many drugs, some manufacturers, in order to compete and increase profits, start to produce non-standard drugs. The importance of community health is also a very important issue that requires the special attention of the legislator. Therefore, the basic question is whether the producers of non-standard drugs are basically responsible? And if the answer is positive, what are the reasons for the responsibility of the mentioned producers? In response, it should be acknowledged that placing the responsibility on the manufacturers of non-standard drugs is an obvious matter, and the reasons for it can be cases such as the production of non-standard drugs as a legal non-delivery of goods ٢. The production and supply of non-standard drugs as a violation of the guarantee of product safety ٣. causality ٤. Deficiency in the tax of the goods.

Keywords: Non-standard medicine, absolute liability, defect in the ownership of the goods, non-delivery of the goods, causality

متن مقاله

از اواخر قرن بیستم شاهد پیشرفت چشمگیری در حیطه علوم پزشکی بوده‌ایم. (تاتاری؛ محمد پور؛ شمسی؛ عباسی، ۱۳۹۳، ۱۵۴) در سه دهه گذشته، همت و تلاش انسانی برای کشف علوم به‌ویژه پزشکی رشد دانش را رقم‌زده است (زرکش، عباسی، ۱۳۹۳، ۱۸۲) با پیشرفت علم پزشکی مسائل بسیاری در حوزه‌های حقوقی و اخلاق مطرح شده است. (صفایی، علوی قزوینی، ۱۳۸۵، ۳۵؛ علوی قزوینی، ۱۳۷۹، ۲۰۱) امروزه دولت‌ها از مصرف‌کنندگان به‌عنوان طرف‌های ضعیف قرارداد در برابر تحمیل کالاهای خطرناک حمایت می‌کنند. (ابراهیمی، ۱۳۸۶، ۱۳) و این امر در بسیاری از نظام‌های حقوقی جهان رایج است. (EBRAHIMI, ۱۹۹۳, ۳۱۷, Cyne, and trebilock, ۱۹۷۷, ۲۰۹) به‌ویژه در حمایت از مصرف‌کننده در برابر کالاهای خطرناک نظیر داروها، بیشتر است. (consumer protection act, ۱۹۸۷, ch:۳, geddes, androw, ۱۹۹۳, ۲۰, ۶۲, howells) البته باید اذعان داشت که برخی را اعتقاد بر آن است که در صورت ورود ضرر ناشی از عیب کالا، مصرف‌کننده مکلف به اثبات رابطه سببیت نیست. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ۱۷۹) در نظام حقوقی فرانسه نیز به همین منوال است. (ghestine, ۱۹۹۸, ۱۲۴, viney) (larroumet, ۱۹۹۸, ۱۲۰۴, chabas, ۱۹۹۸, ۱۲۲, ۳۱۷, ۱۹۸۵) همین اساس باید با توجه به شرایط فعلی نظام سلامت و ضرورت توجه ویژه به سلامت مردم و مبارزه با سودجویی‌هایی که سلامت عمومی جامعه را هدف قرار داده است برای افراد محل به سلامت عمومی مردم، قائل به مسئولیت شد و در همین راستا باید به بررسی مبانی و اسباب مسئولیت تولیدکنندگان مواد دارویی غیراستاندارد نیز در نظام حقوقی ایران و فقه امامیه پرداخت تا با افزایش مسئولیت این دسته، هزینه‌های تخلف از تولید داروهای غیراستاندارد را افزایش داد تا بتوان با کنترل تولید آن، به‌نوعی

سلامت جامعه را تضمین نمود. در همین راستا سؤال اساسی آن است که آیا تولیدکنندگان مواد دارویی غیراستاندارد را می‌توان مسئول دانست؟ در صورتی که پاسخ بدین سؤال مثبت باشد، اسباب و ادله‌ای که برای مسئول دانستن این گروه در حقوق ایران و فقه امامیه موردپذیرش است، چه خواهد بود؟

۱. مبانی نظری:

در این بخش، به بررسی مفاهیمی نظیر مسئولیت، داروی غیراستاندارد و... پرداخته خواهد شد.

۱.۱. مسئولیت مدنی

در باب مبانی و اهداف مسئولیت مدنی نیز بسیار بحث؛ صورت گرفته است. [۱]

مسئولیت مدنی یکی از مهم‌ترین کانون‌های حقوق تعهدات است. (بادینی؛ اسلامی پناه؛ مقصودی؛ ۱۳۹۱، ۲۸) که مبانی اساسی آن، قاعده لا ضرر است. (بادینی، ۱۳۹۲، ۱۹) هرچند که میان فقها و حقوقدانان، نظرات متفاوتی در تفسیر آن بیان شده است. (بجنوردی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۲۵۷؛ العراقي، ۱۴۱۸، ۱۳۷؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ۷؛ رشید پور، ۱۳۸۹، ۹۲؛ الفرحی، ۱۴۳۰، ۵۸۷؛ رشید پور، ۱۳۸۹، ۷۸؛ بهرامی احمدی، ۱۳۷۷، ۲۹۲؛ بهرامی احمدی، ۱۳۸۹، ۱۳۸۷؛ انصاری، ۱۳۷۵، ۳۷۲؛ موسوی خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ۵۳۹؛ مصطفوی، ۱۴۲۱، ۲۶۴؛ صدر، ۱۴۲۰، ۳۴۹؛ مطهری، ۱۳۸۰، ج ۱۹، ۱۲۲)

مسئولیت مدنی به معنای الزام به جبران زیانی است که شخص با فعل یا ترک عمدی خود مستقیم یا غیرمستقیم به دیگری وارد کرده است. (سرخیل؛ عبداللهی، ۱۳۹۲، ۵۱۲)

هرچند برای تحقق مسئولیت مدنی سه رکن ضروری است؛ که عبارت

۳۰۶؛ انصاری، ۱۳۷۵، ج ۲، ۷۴؛ موسوی خمینی، ۱۴۰۸، ج ۱، ۳۲۵؛
نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۷، ۹۵

۱.۲. داروی استاندارد:

در قوانین مختلف و نظام حقوقی ایران، تعریف جامعی از فرآورده‌های دارویی استاندارد و به تبع آن غیراستاندارد ارائه نشده است. ولی در مواد مختلف قانونی بدین امر پرداخته شده است. برای مثال در تبصره ۳ ماده ۳ قانون مربوط به امور پزشکی و دارویی و مواد خوراکی و آشامیدنی الحاقی ۱۳۷۴، قانون‌گذار به تعریف اقلام دارویی پرداخته است و در ماده ۱۳ قانون مزبور که در سال ۱۳۶۷ مورد اصلاح قرار گرفت، آمده است: «عنوان داروی اختصاصی شامل داروهایی می‌شود که به‌طور ساده یا از اختلاط یا ترکیب چند دارو در نتیجه ابداع شخص یا شخصیت حقوقی معینی به‌دست آمده و یا فرمول و اسم ثابت و علامت صنعتی مخصوصی مشخصی به نام ابداع‌کننده در کشور ایران و یا کشورهای خارجی به ثبت رسیده باشد.»

به‌طور کلی می‌توان گفت فرآورده‌های داروی، مواد یا ترکیبات حاصل از موادی هستند که برای تشخیص، پیشگیری و مداوا بیماری در انسان یا حیوان مورد استفاده قرار می‌گیرند.

اما در برخی از کشورها این امر مورد تعریف واقع شده است. (Maurer, ۲۰۰۶، ۱) در قانون آلمان فرآورده دارویی استاندارد عبارت است از مواد یا ترکیبات حاصل از موادی که به‌منظور مراقبت، تسکین، جلوگیری یا تشخیص بیماری‌ها، تحمل صدمات جسمی یا علائم بیماری و برای تشخیص نوع و وضعیت یا وظایف جسم یا شرایط سلامت روحی و برای جایگزینی مواد فعال و سیال جسمی در بدن انسان یا حیوان و برای رفع

است از ۱. ورود ضرر (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ۲). فعل زیان‌بار ۳. رابطه سببیت. اما در باب مسئولیت قراردادی باید به سه رکن ۱. ورود ضرر ۲. زیان بار بودن عمل ۳. رابطه سببیت بین فعل زیانبار و ورود ضرر، توجه نمود (کاتوزیان، ۱۳۷۸، ج ۱، ۱۵؛ شهیدی، ۱۳۸۳، ج ۳، ۳۷)

هم‌چنین اسباب متعددی برای مسئولیت مدنی در نظر گرفته شده است نظیر ائتلاف (مراغه‌ای، ۱۴۱۷، ج ۲، ۴۳۴؛ حلی، ج ۱، ۳۸۴؛ نجفی، ۱۳۷۳، ج ۳۶، ۱۵۷؛ موسوی خویی، ۱۳۷۱، ج ۲، ۴۴) ۲. تسبیب (بجنوردی، بی‌تا، ۲۲؛ حر عاملی، بی‌تا، ج ۱۹، ۱۸۲؛ موسوی خمینی، ۱۴۱۰، ج ۱، ۹۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۹، ج ۲، ۵۳۹؛ نراقی، ۱۳۷۵، ۴۴؛ صدر، پیشین، ج ۴، ۲۹۲؛ امامی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۳۹۲؛ کاتوزیان، پیشین، ۱۳۶؛ اسکینی، ۱۳۷۷، ۲۳۸) و بر اساس اسباب مزبور باید به جبران خسارت پرداخت. (اللبنانی، بی‌تا، ۳۵؛ محمضانی، ۱۹۷۵، ۲۶۷؛ الشوکانی، ۱۳۵۶، ۷۱؛ ۱۳۶؛ حنبل، ۱۴۱۴، ج ۲، ۱۶؛ افندی، بی‌تا، ۱۱۳؛ الوزير، ۱۴۱۷، ۴۱۷؛ الحسنی، ۱۳۸۵، ۱۰۱؛ علیدوست، ۱۳۸۴، ۱۸۵؛ السرخسی، ۱۴۱۴، ج ۲، ۲۵؛ السیستانی، ۱۴۱۴، ۳۴۰؛ الحکیم، ۱۳۷۹، ۲۰۹؛ الحسینی الروحانی، ۱۴۱۴، ۱۱۱) ۳. قاعده اقدام (آل کاشف الغطاء، ۱۳۶۰، ۹۰؛ مصطفوی، ۱۴۱۵، ۴۹؛ سراج، ۱۴۱۰، ۱۲۶؛ العثیمین، ۱۴۲۲، ج ۱۴، ۴۲۷؛ طاهری، ۱۳۸۷، ۳۶۶؛ اصفهانی، بی‌تا، ۳۸۱؛ القمی، ۱۴۱۵، ۱۶۱؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۰، ۳۶؛ حسینی میلانی، ۱۴۰۱، ۲۳۹) نیز از مواردی است که فرد می‌بایست خودش ضرر وارده را تحمل کند و حقی مبنی بر مطالبه خسارت ندارد و البته، برای این امر، مستندات بسیاری مطرح شده است. لذا قاعده مزبور نیز ذیل اسباب مسوولیت به شمار می‌رود. (محمدی، ۱۳۸۰، ج ۲، ۲۷۹؛ محقق داماد، ۱۳۸۸، ۱۵۱؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱، ۲۸۰؛ طباطبایی، ۱۴۰۹، ج ۲، ۶۱؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۲۰؛ زمخشری، بی‌تا، ج ۱، ۲۳۵؛ زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۲، ۱۷۹؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج

در نظام حقوقی ایران به علت نبودن قانون خاص، در حوزه مسئولیت ناشی از عیب تولید، خلأهای بسیاری وجود دارد؛ هرچند قاعده لا ضرر مقتضی آن است که هرزبانی باید جبران گردد اما نبود قاعده و اصول خاص و اکتفا به اصول سنتی در نظام حقوقی ایران باعث شده بود بسیاری از زیان‌های وارد بر مصرف‌کنندگان کالاهای معیوب و غیراستاندارد نظیر داروها، به علت خلأهای قانونی و ناتوانی زیان‌دیده از اثبات تقصیر تولیدکننده، بدون جبران باقی بماند.

بسیاری از کشورها در این حوزه از مسئولیت مبتنی بر تقصیر به مسئولیت قراردادی روی آورده و در همین راستا خریدار را از اثبات تقصیر تولیدکننده بازداشته‌اند. (SWISS, ۲۰۰۲, ۲۲) و در همین راستا تولیدکنندگان مواد دارویی را بر آن داشته‌اند تا به تولیداتی که عرضه می‌کنند توجه بیشتری داشته باشند. حتی با این اوصاف به نظر می‌رسید که تأمین امنیت سلامت اجتماع با شیوه مزبور نیز با اشکالاتی مواجه شود که در فقه امامیه نیز این امر، مورد تأیید قرار گرفته شده بود. (انصاری، ۱۳۷۸، ۲۵۶، ۱۴۲۰؛ نجفی، ۱۹۸۱، ج ۲۳، ۲۳۵؛ طباطبایی یزدی، ۱۳۷۸، ج ۱، ۱۳۹) و فقها، در باب حسبه، بررسی مواد غذایی و مواخذه فروشندگان کالاهای ناسالم، را از وظایف محتسب دانسته‌اند و وی حق دارد به مقتضای فعل صورت گرفته، نسبت به بازخواست متخلف اقدام نماید.

البته در تبصره ماده ۱۴ قانون مقررات امور پزشکی و دارویی و موارد خوردنی و آشامیدنی که در سال ۱۳۶۷ اصلاح گردید بدین امر توجه شد که بر اساس آن تولیدکننده این مواد، در برابر مصرف‌کننده، دارای مسئولیت محض بوده برای الزام وی به جبران زیان، کافی است تا با اثبات معیوب بودن داروی عرضه‌شده، وی را مسئول دانست اما در این راستا می‌توان با استناد به این دلیل که توزیع‌کننده نیز چون از تاریخ مصرف

سرایت بیماری‌ها، انگل‌ها یا مواد مضر برای جسم یا عوامل تخریب‌کننده یا آسیب‌زننده به جسم و برای تأثیرگذاری بر روی هر یک از ماهیت، وضعیتی وظایف بدن یا اوضاع سلامت روحی، در بدن انسان یا حیوان به کار می‌روند.

۱.۳. عیب تولید

یکی از این موارد را باید عیب دانست که برای آن تعاریف متعددی ذکر شده است. (حسینی الکرکی، ۱۴۱۴، ج ۶، ۳۴۷؛ موسوی بجنوردی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۲۵۱) در یک تعریف جامع آن را هر فزونی و کاستی از اصل خلقت دانسته‌اند. (الجبعی العاملی، ۴۰۹، ج ۱، ۲۸۹؛ حلی، ۱۴۰۸، ج ۱، ۲۹۱؛ حلی، ۱۴۱۸، ج ۲، ۳۸۴؛ خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۱، ۱۹۴) اما به طور مشخص در دانش پزشکی به هر ماده‌ای که برای درمان، تسکین علائم، تشخیص بیماری و یا پیشگیری از آن به کار رود و بر ساختار یا کارکرد ارگانسیم زنده اثر گذارد اما از ارکان و اوصاف تعریف شده برای آن برخوردار نباشد، و در نتیجه آن، پس از ورود به بدن عملکرد بدن را تصحیح نکند، گفته می‌شود. (کاظمیان، ۱۳۹۳، ۲۱۷)

۱.۴. مسئولیت ناشی از عیب تولید

مسئولیت ناشی از عیب تولید، ناظر به مسئولیتی است که در نتیجه استفاده از کالای معیوب، ایجاد شده است و به همین دلیل، هر محصول غیراستاندارد و غیر ایمن را افزایش می‌دهد. (صادقی، ۱۳۸۶، ۱۶۷) این نوع از مسئولیت در ابتدا مبتنی بر تقصیر بود و در سیر تطور زمان، به مسئولیت محض تبدیلی گشت و کشورها نیز نتوانستند که مانع این سیر و عدم تغییر شیوه‌های سنتی نظام مسئولیت خود در این حوزه گردند. (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ۳۳۴)

۲. نظام مسئولیت حاکم بر تولیدکنندگان داروی غیراستاندارد

لذا در استناد به ماده ۱۶ قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان مصوب ۱۳۸۸/۷/۱۵ می‌توان اذعان داشت که «مسئولیت جبران خسارت وارد به مصرف کننده با تشخیص مرجع رسیدگی کننده به عهده شخص حقیقی یا حقوقی اعم از خصوصی و دولتی است که موجب ورود خسارت و اضرار به مصرف کننده شده است.»

همان گونه که بیان شد به نحو مستقیم به تبصره ۴ ماده ۱۴ قانون مربوط به مقررات امور پزشکی، دارویی و مواد خوردنی و آشامیدنی الحاقی ۱۳۶۷ در جبران خسارت ناشی از عدم ارائه اطلاعات لازم در فرآورده دارویی قابل استناد است.

در این ماده، قانونگذار بیان می‌دارد: «چنانچه شرکت‌های توزیع، داروی فاسد یا داروهای با تاریخ مصرف کوتاه یا منقضی شده، مخالف آیین‌نامه مصوب وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی باشد، توزیع نماید و یا داروهایی را بیش از قیمت رسمی به فروش برسانند، با رعایت شرایط و امکانات خاطی و دفعات و مراتب جرم و مراتب تأدیب، شرکت علاوه بر جبران خسارت وارده، به مجازات‌های ذیل من جمله جزای نقدی و تعلیق اشتغال محکوم می‌شود.»

به نظر می‌رسد در این ماده، رویکرد قانون‌گذار بیشتر بر جبران خسارت زیان‌دیده، استوار است تا مجازات زیان زننده.

در این خصوص برخی معتقدند که اطلاق قید علاوه بر جبران خسارت وارده در این ماده، شامل هر زیان‌دیده‌ای می‌شود؛ خواه خریدار مستقیم دارو باشد یا مصرف کننده دیگر و محدود به رابطه قراردادی نمی‌شود از نظر موضوع نیز خسارت اعم از کاهش قیمت و تفاوت بهای قراردادی و رسمی و زیان‌های رسمی و زیان‌های ناشی از مصرف دارو مانند هزینه‌های درمان بیمارستان و بیکاری و از کارافتادگی و نقص عضو و مرگ است. (کاتوزیان، پیشین، ۲۴۲)

محصولات فوق و نیز استانداردهای لازم آن تا حدی مطلع است، وی را نیز در صورت عرضه داروی غیراستاندارد، مسئول دانست و برای وی قائل به مسئولیت مدنی گردید.

اما از آنجاکه مسئولیت محض در حقوق ایران خلاف اصل است، می‌بایست قانون‌گذار به مسئولیت محض توزیع کنندگان و عرضه کنندگان نیز در کنار تولیدکنندگان تصریح نماید. حال در این فرض بار ثبات با تولیدکننده است و البته وی نیز می‌تواند در مواردی خود را از مسئولیت مبرا سازد نظیر آن که اثبات نماید که محصول را عرضه نکرده است یا این که با توجه به اوضاع و احوال حاکم، عیب در زمانی که او کالاها را وارد بازار توزیع نموده است، وجود نداشته یا عیب مزبور به علت تبعیت از قواعد آمره مقامات عمومی است. لذا در یک جمع‌بندی کلی باید اذعان داشت که نظام مسئولیت تولیدکنندگان مواد دارویی و توزیع کنندگان آن از مسئولیت مبتنی بر تقصیر به مسئولیت محض تطور یافته است. (بزرگمهر، ۱۳۸۵، ۳۷؛ بزرگمهر، ۱۳۸۴، ۳۱۲؛ جعفری تبار، ۱۳۷۵، ۳۹) امری که در بسیاری از کشورها نظیر آلمان مطرح شده است و مورد توجه قانون‌گذاران قرار گرفته است. (مرید نژاد، ۱۳۸۲، ۹)

بر همین اساس مذاقه در نظام حقوقی ایران نمایانگر آن است که در باب مسئولیت تولیدکنندگان داروهای غیراستاندارد، مواد قانون متعددی، قابلیت استناد را داراست و در همین راستا می‌توان به ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، قانون مربوط به امور پزشکی و دارویی و مواد خوردنی و آشامیدنی مصوب ۱۳۳۴ استناد نمود به علاوه قوانینی نظیر قانون مواد خوردنی، آشامیدنی، آرایشی و بهداشتی ۱۳۴۶ و قانون تعزیرات حکومتی امور بهداشتی و درمانی مصوب ۱۳۶۷ مجمع تشخیص مصلحت نظام و قانون حمایت از مصرف کنندگان ۱۳۸۸ مجلس شورای اسلامی اشاره نمود.

تخلف از ماده فوق علاوه بر مسئولیت کیفری مستلزم جبران خسارات وارده به مصرف کننده و آثار ناگوار آن بر جسم وی است.

به علاوه می بایست هزینه های بعدی که برای جلوگیری از تشدید بیماری ناشی از مصرف دارو هست را هم پرداخت نماید.

۳. مبانی

در این مجال به بررسی مبانی مسئولیت مدنی تولیدکنندگان و عرضه کنندگان مواد دارویی پرداخته خواهد شد.

۳.۱. تولید داروی غیراستاندارد به منزله عدم تسلیم قانونی کالا در مواردی که در رابطه قراردادی و تعهد ناشی از آن، مبنای طرح دعوا قرار می گیرد، عدم ارائه داروی استاندارد به منزله عدم تسلیم کالا است زیرا در این رابطه قراردادی آنچه اهمیت داشته و به نحوی ضمان معاوضی طرف مقابل بر آن استوار است را باید کسب کالای استاندارد و سالم دانست.

زیرا در این راستا فروشنده و تولیدکننده نه تنها مکلف است تا مبیع را به مشتری تحویل دهد بلکه به نحو ضمنی مکلف است تا نمونه استاندارد و سالم عرفی آن را تحویل دهد و گرنه نقض غرض خریدار محقق می شود و هدف وی از قرارداد محقق نمی گردد؛ حتی مکلف است تا نحوه صحیح استفاده از دارو را نیز به وی ارائه کند و در همین راستا وی را از شرایط و نحوه مصرف نیز مطلع گرداند. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ۲۲۱)

در اعمال این نظریه که ملاک و قلمرو عدم تسلیم کالا تا کجاست و در چه مواردی و چه نوع از ارائه داروها، مشمول عدم تسلیم می گردد؟ در اینجا باید اذعان داشت که برخی از حقوقدانان در مواردی که موجبات صدمه به بیمار را فراهم آورده است را موجب عدم تسلیم می دانند لذا در صورتی که این امر و صدمات موردنظر رخ ندهد، دارو را مشمول داروی نامناسبی که محکوم به عدم تسلیم باشد، نمی دانند. (حکمت نیا،

دربند ح از ماده ۱۸ قانون مزبور می توان بیان داشت که بر اساس آن می توان به مسئولیت مدنی تولیدکننده داروی غیراستاندارد نیز استناد نمود که در این باب نیز علاوه بر محکومیت، به تمامی کیفرهای مقرر در قانون، به جبران تمامی خسارات وارده نیز محکوم خواهد شد.

در همین راستا ماده ۶ قانون مزبور اشعار می دارد: «هرگاه در نتیجه بی احتیاطی یا بی مبالاتی یا عدم رعایت مهارت تهیه کننده یا سازنده یا فروشنده یا عرضه کننده یا هر یک از عاملین آن ها، مواد خوراکی آشامیدنی و آرایشی و بهداشتی به صورتی درآید که مصرف آن موجب بیماری یا آسیبی گردد، که معالجه آن کمتر از یک ماه باشد، مجازات آن حبس جنحه ای است.»

اساساً در اینجا، بدون تنقیح مناط هم دارو داخل در منطوق ماده است زیرا لفظ مواد خوراکی به نحو اطلاق به کار رفته است و این اطلاق دلالت بر دخول دارو تحت مصادیق آن دارد بفرض که این استدلال مورد پذیرش قرار نگیرد، دارو نیز بر اساس تنقیح مناط می تواند در این حوزه ورود یابد که بر اساس آن دارو حساسیت و اهمیت مواد خوردنی و بهداشتی را دارد و حتی بیش از آن ها اهمیت دارد. لذا به طریق اولی داروها نیز مشمول ماده فوق می شوند. لذا مطالبه خسارت و مشمول کیفر شدن در مورد تولیدکنندگان داروهای غیراستاندارد نیز به قیاس اولویت حتمی است.

در ادامه در ماده ۱۱ قانون مزبور ذکر شده است که «مؤسسات داخلی و ... صاحبان این مؤسسات مکلفاند تا طبق دستور وزیر بهداشتی، مشخصات لازم را در مورد هر نوع فرآورده به خط فارسی خوانا بر روی بسته بندی یا ظرف محتوی جنس قید نمایند. در مواردی که فرمول محصول یا مواد ترکیبی طبق تقاضای سازنده فرمول باید محفوظ بماند، فرمول محصول را قبلاً به وزارت بهداشتی تسلیم و شماره پروانه آن را روی بسته بندی قید نمایند.»

و این تعهد عبارت است از تضمین ایمنی کالا و این که کالای تولیدی وی نباید برای مصرف کننده موجبات خطر و خسارت را پدید آورد.

این امر به حدی ارزشمند و مهم است که آن را تعهدی ناشی از نظم عمومی و در زمره قواعد آمره در قراردادها دانسته اند. (پورسید، ۱۳۹۱، ۳۳؛ عالی پناه، ۱۳۹۳، ۲۱۰)

بر همین اساس به نحوی این شرط به طور ضمنی در قرارداد شرط شده است و طرفین ملزم به رعایت آن هستند و لذا در این مبنا می توان با استناد به مسئولیت قراردادی به جبران خسارات ناشی از خسارات وارده به متعهد له که همان مصرف کننده است، استناد نمود.

در همین راستا باید اذعان داشت که در صورت ورود خسارت ناشی از داروهای تولیدی شرکت دارویی، به صرف اثبات ورود صدمه به بیمار که ناشی از مصرف داروهای مزبور بوده است، می توان شرکت مزبور یا توزیع کننده داروی مورد بحث را بدون نیاز به اثبات تقصیر آن ها مسئول دانست و از آن ها مطالبه تمامی خسارات وارده را نمود.

در توضیح این مبنا باید اذعان داشت که خرید کالا و انجام معامله برای کسب آن به منظور بهره برداری و استفاده مطلوب از آن هست و در صورتی که خریدار اطلاع یابد که کالای خریداری شده، ایمنی لازم را ندارد، هرگز اقدام به معامله نمی کند و در نتیجه کالای ناسالم و فاقد استاندارد را مورد خرید قرار نمی دهد لذا در صورت نقض این شرط ضمنی، باید بتواند خساراتی که به واسطه خردی داروی غیر استاندارد به وی

وارد شده است، را مطالبه کند. (Kennedy, Grubb, ۱۹۹۸، ۷۵۳)

لذا بر همین اساس باید اذعان داشت که بر اساس این ضرورت اجتماعی، هر کس حق دارد تا در جامعه به نحو سالم و ایمن زندگی کند و در همین راستا، از اموال خود سود ببرد. البته این حق توسط قوانین مورد حمایت قرار گرفته است. (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ۲۰۸؛ صفایی، ۱۳۴۹، ۵۰)

پیشین، (۱۱) لذا در این دیدگاه باید اذعان داشت در زمانی که داروها به لحاظ ظاهری و استانداردهای اولیه از سلامت برخوردار است و همه اطلاعات لازم را به خریدار ارائه نموده است، نظریه عدم تسلیم کالا در این مورد صدق نمی کند و لذا نمی توان تولید کننده را مسئول دانست. ضمن اینکه منظور از تسلیم معنای عرفی آن هست و در این فرض عرف این نوع از تسلیم یعنی تسلیم واروی غیر استاندارد را نیز مصداق تسلیم به شمار می آورد. فقها نیز چنین فهم نموده اند.

بر همین اساس و در این دیدگاه، در صورتی که فرد کالای مطابق توافق طرفین را به طرف دیگر تسلیم ننماید یا مضر و یا حتی معیوب باشد، علاوه بر امکان اجبار وی با تسلیم مورد و عوض مناسب دیگر می توان در قبال خساراتی که وارد آورده است وی را ملزم به تأدیه خسارت نمود بر همین اساس، در صورتی که تولید کننده و عرضه کننده داروها، داروهایی از نوع غیر استاندارد را به مشتری و بیمار تسلیم نمایند، می توان اجبار و الزام آن ها را به تسلیم یک نمونه دیگر و از نوع سالم آن، به استناد ماده ۳۷۶ ق.م. از دادگاه خواست و در همین راستا به صرف زیان آور بودن دارو و صدمه به سلامت فرد یا حتی پیشرفت بیماری وی می توان بدون نیاز به اثبات تقصیر، وی را ملزم به جبران خسارت وارده به سلامتی وی و تشدید بیماری و حتی هزینه های اضافی که به علت تشدید بیماری به مصرف کننده وارد آمده است، دانست.

۳.۲. تولید و عرضه داروی غیر استاندارد در حکم نقض تضمین ایمنی کالا

از مبانی دیگر مسئولیت مدنی ناشی از تولید داروی غیر استاندارد آن است که در صورت عدم ارائه داروی استاندارد و متناسب با شرایط تعریف شده داروی سالم و استاندارد، تولید کننده تعهد ضمنی خود را نقض نموده است

موجب می‌گردد، که تولیدکننده دارو مسئول باشد.

بر همین اساس متضرر از مصرف داروی غیراستاندارد را می‌توان مستحق مطالبه خسارت از تولیدکننده و توزیع‌کننده داروها دانست.

۳.۴. تسبیب

در مورد «سبب» گفته شده، هر چیز که از وجودش وجود دیگری لازم نیاید، ولی از عدمش عدم دیگری لازم بیاید، «سبب» است، در مقابل «علت»؛ بدین نحو که هرگاه رابطه بین دو چیز به گونه‌ای باشد که از وجود یکی وجود دیگری و از عدم یکی عدم دیگری لازم بیاید، آن «یکی» را علت تامه دیگری می‌گویند. پس علت تامه و سبب با وجود مشابهت، دو چیز متفاوت‌اند. (تعریف بعضی فقها از سبب در باب غصب با آنچه در باب دیات آمده متفاوت است. (نجفی، ۱۳۶۶، ج ۳۷، ۴۶؛ جبعی‌العاملی، ۱۴۰۹، ج ۲، ۳۰۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۹، ج ۲، ۵۳۸)

در تسبیب، عمل شخص مستقیماً و مباشرتاً مال دیگری را از بین نمی‌برد، بلکه رابطه بین عمل شخص و تلف مال به این گونه است که اگر آن عمل واقع نشود، تلف مال نیز اتفاق نمی‌افتد.

بر اساس قاعده تسبیب هر کس موجبات تلف و خسارت گردد، هرچند مباشرت در اتلاف و توجه ضرر نداشته باشد، ضامن است و باید جبران مال تلف شده را بنماید. بسیاری از حقوق دانان را اعتقاد بر آن است که عمده تفاوت و اتلاف و تسبیب، مسبب زمینه ضرر را فراهم می‌آورد و مشهور است که تقصیر، شرط مسئولیت اوست. (قربان پور، ۱۳۸۵، ۲۵؛ بابایی، ۱۳۸۱، ۸۷)

بر مبنای قاعده تسبیب، دعوی مطالبه خسارت علیه او قابلیت طرح را داراست؛ هرچند تولیدکننده به طور مستقیم کالا را به مصرف‌کننده عرضه نکند؛ زیرا فرض بر این است که سازنده هر کالایی اطلاعات و شناخت کافی نسبت به کالای خودش دارد و دیگران را فقط می‌توان عامل انتقال

حتی بر اساس ماده ۹۷۵ قانون مدنی می‌توان معتقد بود که دادگاه‌ها حق دارند تا شروط ضمن عقد مبنی بر عدم تضمین ایمنی کالا را مخالف اخلاق حسنه معرفی کنند. (حکمت نیا، پیشین، ۷۱)

۳.۳. نقص در مالیت کالا

دارو کالایی تخصصی است و در همین راستا از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و لذا در صورتی که استانداردهای لازم را نداشته باشد، اصلاً صلاحیت مورد معامله قرار گرفتن را نخواهد داشت. وجود حقایقی مانند آنچه بر شمرده شد، نشانگر این است که ارائه اطلاعات در فرآورده‌های دارویی، امری ضروری است.

به علاوه نمی‌توان داروی غیراستاندارد را مال دانست؛ زیرا باید مفید بوده و دارای ارزش اقتصادی باشد. (شهیدی، ۱۳۸۶، ۲۸۴؛ کاتوزیان، ۱۳۸۰، ۹) و درواقع طبق تعریف مال به ما یمیل الیه الناس می‌توان گفت این نوع از دارو اساساً صدق عنوان دارو بر آن عرفاً وجود نداشته و انسان‌ها بدان میلی نداشته و آن را فاقد ارزش اقتصادی می‌دانند.

درحالی که حکم مالیت بر داروی غیراستاندارد را نمی‌توان پذیرفت.

داروی فاقد استاندارد، مضر بوده و بی‌فایده خواهد بود. لذا هیچ شخصی بدان رضایت ندارد.

مالیت نداشتن کالا امری نسبی بوده و به نسبت وضعیت معامله متفاوت است. فقدان شرایط استاندارد، باعث نقض مالیت آن می‌گردد.

هم‌چنین به وضعیت طرف‌های معامله نیز بستگی خواهد داشت بدین معنی که فروش داروی غیراستاندارد یا ناسالم به افرادی که در این حوزه متخصص بوده و عیوب را به راحتی و به نحو عرفی درک می‌کنند، نمی‌تواند مصداق عدم مالیت باشد.

بر همین اساس که طبق قاعده، داروی غیراستاندارد، مال محسوب نمی‌گردد و ارزش مبادلاتی ندارد، پس تبادل چنین کالای خطرناکی

این قاعده نیز در نظام حقوقی و فقهی ایران بسیار مورد توجه واقع شده است و مورد پذیرش و استناد قرار گرفته است. (علوی قزوینی؛ مسعودیان زاده، ۱۳۹۳، ۷۷) و برخی را اعتقاد بر آن است که خسارات متنوع در دنیای معاصر، ارجاع اجمالی به قاعده مزبور را در برداشته است. (همان، ۷۵)

در باب حقوق تولیدکننده و مصرف کننده نیز حقوق دانان به نظریه و قاعده فوق بسیار استناد نموده اند. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ۲۲۵؛ باریک لو، ۱۳۸۵، ۴۸) در فقه امامیه نیز، در موارد فوق، قاعده مزبور را مورد استناد قرار داده اند. (اراکي، ۱۴۱۵، ج ۱، ۱۹۱؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۹، ج ۲، ۲۳۳؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲، ۳۴۷؛ اشتهاوردی، ۱۴۱۷، ج ۷، ۱۱۰؛ صدر، ۱۴۲۰، ج ۵، ۳۹)

بر همین اساس باید اذعان داشت که در این نظام، تولید کننده داروهای غیراستاندارد، از مزایایی بهره برده است که اصلاً در قبال آن ها هزینه ای نپرداخته است و نیز چون وی از مزایا و عوض داروهای تولیدی خود بهره می برد، باید مسئولیت ناشی از عدم استاندارد بودن و نیز ایجاد آثار مضر بر مصرف کنندگان را بپذیرد و می توان به همین استناد وی را مسئول دانست. (علوی قزوینی، همان، ۷۹)

هم چنین قاعده مزبور در زمانی مجراست که سایر اسباب مسئولیت مدنی نتوانند موجب جبران خسارت گردند و لذا استناد بدان بی وجه می نماید. در همین راستا می توان در نهایت اذعان داشت که سود سرشار شرکت های داروساز و عرضه کنندگان داروها، انگیزه عمده ای در تولید داروهای مزبور است و لذا در صورت عدم وجود استانداردهای لازم می بایست مسئولیت آن را نیز بپذیرند و نمی توانند به استناد عدم مراقبت های خاص یا عدم مبالغه عرضه کننده از مسئولیت مبرا شوند.

۳.۶ قاعده ما یضمن بصحیحه یضمن بفاسده

قاعده «ما یضمن بصحیحه یضمن بفاسده» و عکس آن «ما لا یضمن

دانست که بر این اساس توزیع کنندگان در موارد بسیاری نسبت به کالای مزبور جاهل باشند و لذا در صورتی که فروش داروی غیراستاندارد با جهل عرضه کننده همراه باشد و موجب ورود زیان به مصرف کننده باشد، می توان تولید کننده را از حیث تسبیب مسوول دانست و از وی مطالبه خسارت نمود.

۳.۵ قاعده من له الغنم فعلیه الغرم

حقوق دانان در نوشته های مسئولیت مدنی و مخصوصاً در بحث های مربوط به حقوق مصرف کننده و مسئولیت تولید کننده در قبال عیب تولید، ارجاع اجمالی به یک پیشینه بومی را مورد توجه قرار می دهند؛ «من له الغنم فعلیه الغرم»؛ (علوی قزوینی؛ مسعودیان زاده، ۱۳۹۳، ۷۷) یعنی مسئولیت بر عهده کسی بار می شود که منافع آن را از آن خود کرده است. لذا، برخی از حقوق دانان بیان می دارند که سرمایه داران بزرگ از محیط خطرناکی که به وجود آورده اند، معاف می شوند در حالی که همه این قاعده عادلانه را پذیرفته اند که ... من له الغنم فعلیه الغرم (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ۴۸) مطابق با اصطلاح مشهور در فقه عامه ست که مقرر می دارد: من له الغنم فعلیه الغرم (باریک لو، ۱۳۸۵، ۴۸) و به طور اجمالی قاعده مزبور بیانگر آن است که هر کسی که غنم و منفعت برای اوست، غرم و خسارت نیز بر عهده او خواهد بود. در واقع برای یافتن ضامن تلف و نقصان و ضرر، باید به دنبال کسی بود که منافع و فواید حاصله در جیب او قرار گرفته است. (علوی قزوینی؛ مسعودیان زاده، پیشین، ۷۶) البته در میان فقها، برخی آن را فی الجمله مورد قبول می دانند. (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۳، ۱۱۰) و برخی نیز مجرای آن را در برخی ابواب فقهی نظیر عدم ضمان امین (اراکي، ۱۴۱۵، ج ۱، ۱۹۱) ضمان مولا (، اشتهاوردی، ۱۴۱۷، ج ۲۷، ۱۷۴) و مواردی از این دست استناد نموده اند.

در باب عرضه‌کنندگان تولیدات دارویی غیراستاندارد نیز به صراحت موضع‌گیری خاصی دیده نمی‌شود اما به نظر می‌رسد بر اساس ادله حاکم بر مسئولیت تولیدکننده‌های داروی غیر مجاز، عرضه‌کنندگان نیز به علت آشنایی و علم لازم در شناخت داروها و نیز تخصص در این حوزه نمی‌توان آن‌ها را از مسئولیت مبرا دانست و لذا در صورتی که به تناسب شغل خود و تخصص آن در تشخیص داروها، می‌توان بر ای آن‌ها نیز در حد علم آن‌ها قائل به مسئولیت شد.

در این راستا باید اذعان داشت که برای مسئولیت مدنی تولیدکنندگان داروهای غیر مجاز مبانی متعددی در نظر گرفته شده است و در همین راستا برای اثبات و الزام تولدی‌کننده و عرضه‌کننده مواد دارویی غیر مجاز می‌توان به مبانی و اسباب خاصی که در نظام حقوقی ایران پذیرفته شده است، استناد نمود و آن‌ها را مبنایی برای مسئولیت مدنی در نظر گرفت که به نظر می‌رسد بتوان با اسباب مزبور تمامی مواردی که تولید داروهای غیر استاندارد موجب آسیب به بیماران و مصرف‌کنندگان را توجیه نمود و در همین راستا موارد زیر را می‌توان به عنوان اسباب مسئولیت تولیدکننده در نظر گرفت.

۱. تولید داروی غیراستاندارد به منزله عدم تسلیم قانونی کالا
 ۲. تولید و عرضه داروی غیراستاندارد در حکم نقض تضمین ایمنی کالا
 ۳. تسبیب
 ۴. نقص در مالیت کالا
- لذا در صورتی که داروهای تولیدی غیر استاندارد باشند می‌توان با استناد به اسباب مسئولیت مدنی در نظام حقوقی ایران، تولیدکننده عرضه‌کننده را مسئول دانست
- بدین توضیح که با تولید داروهای غیراستاندارد، در واقع وی عوض قانونی

بصحیح لا یضمن بفاسده» نیز از جمله قواعد معروف فقه اسلامی است. (موسی بجنوردی، پیشین، ج ۱، ۳۲۲) لذا این قاعده مرکب از دو قسمت است. (مکارم شیرازی، پیشین، ج ۲، ۲۱۳) یعنی هر عقدی که صحیح آن موجب ضمان نباشد، فاسد آن نیز ضمان آور نیست. (محقق داماد یزدی، ۱۴۰۶، ۲۱۷) و این قاعده در زمره قواعد اصطیادی است. (آخوند خراسانی، ۱۴۱۷، ج ۱، ۱۱۱؛ موسوی خویی، ۱۴۱۷، ج ۳، ۴۵۵؛ طباطبایی یزدی، ۱۳۷۸، ج ۱، ۴۱۳) اما با این حال مضمون آن را فقها مورد استناد قرار می‌دهند. (موسوی خمینی، ۱۴۰۸، ج ۱، ۲۶۰) و این امر در ماده ۳۶۶ قانون مدنی بدان اشاره شده است.

بر همین اساس، در باب مسئولیت مدنی تولیدکنندگان داروهای غیراستاندارد باید اذعان داشت که بر اساس این قاعده می‌توان تولیدکننده را مسئول دانست و وی را ملزم به جبران خساراتی نمود که به مصرف‌کننده وارد آورده است که این قاعده نیز به خوبی می‌تواند مبنایی برای توجیه مسئولیت تولیدکنندگان تلقی گردد.

نتیجه:

عدم ارائه داروی استاندارد در فرآورده‌های دارویی که موجب ایجاد و ورود ضرر و خطر به بیماران گردد، موجبات مسئولیت تولیدکننده را پدید می‌آورد لذا مصرف‌کننده زیان دیده می‌تواند پس از اثبات این امر که ضرر در اثر استعمال داروی غیراستاندارد به وی وارد شده است، از تولیدکننده داروها، مطالبه خسارت کند و نیازی نیست تا به ادله‌ای برای اثبات تقصیر وی تمسک جوید. لذا در باب سیستم و نظام حاکم بر مسئولیت تولیدکنندگان محصولات دارویی غیر مجاز باید به نظریه مسئولیت محض قائل شد و آن را مجرا دانست.

در نهایت نیز بای اذعان داشت که بر اساس قواعد ضمان معاوضی، فرد طرف معامله در صورتی ثمن معامله را می‌پردازد که به عوضی که متعادل با عوض پرداختی باشد را دریافت نکند، در حالی که در خردی داروی غیراستاندارد در بسیاری از موارد، داروی مزبور به علت فساد و عدم اثربخشی و حتی مضر بودن، فاقد مالیت است و هدف اصلی آن معامله را تحقق نمی‌بخشد بر همین اساس، تطابق اراده‌ها در عقد با ارائه و تسلیم کالای معیوب و تحقق می‌یابد و نمی‌توان بدان استناد نمود.

و مورد قرارداد را تسلیم نکرده است و تا زمانی که کالای مورد قرارداد را بر اساس شرایط ضمنی و صریح قرارداد، تسلیم نکند، مسئولیت قراردادی وی باقیست تا وی ملزم به تسلیم آن است.

به علاوه در صورتی که داروی غیراستاندارد را به مصرف‌کننده ارائه کند، شرطی ضمنی که منشأ آمره دارد را نقض کرده و آن عبارت است از این که تضمین سلامتی کالای مورد معامله را نقض کرده است که بنا بر نظر قانون‌گذار می‌توان وی را مسئول دانست و از باب قواعد لا ضرر نیز این امر قابل توجیه است.

هم‌چنین تولید کننده را می‌توان به استناد تسبیب مورد دعوا قرارداد و از وی مطالبه خسارات نمود نکته اساسی آن که در تسبیب نیازی به اثبات تقصیر نیست و اثبات تقصیر به نوعی وسیله است و یعنی فقط نقشی در حد یک وسیله را دارد و نیاز و ضرورت برای مسئول دانستن وی، وجود نخواهد داشت.

[۱]. ر.ک.: (بادینی، ۱۳۸۳، ۵۶؛ بادینی، ۱۳۷۶، ۵۴؛ بادینی، ۱۳۸۴، ۴۱۷؛ بادینی، ۱۳۸۹، ۸۹؛ بادینی، ۱۳۸۹، ۵۷؛ بادینی؛ شعبانی کندسری؛ راد پرور؛ ۱۳۹۱، ۵۷)

منابع

۱۳. باذینی، حسن، (۱۳۷۶)، اثر پیشرفت صنایع و علوم بر تحول مسئولیت مدنی، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، به راهنمایی دکتر ناصر کاتوزیان، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
۱۴. باذینی، حسن، (۱۳۸۴)، فلسفه مسئولیت مدنی، نشر شرکت سهامی انتشار، چ ۱، تهران.
۱۵. باذینی، حسن، (۱۳۸۹)، مسئولیت مدنی غیر قراردادی متصدی حمل و نقل هوایی، فصلنامه حقوق دانشگاه تهران، مجله فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۳.
۱۶. باذینی، حسن، (۱۳۸۹)، نگرشی انتقادی بر معیار انسان متعارف برای تشخیص تقصیر در مسئولیت مدنی، فصلنامه حقوق دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۴، ش ۱.
۱۷. باذینی، حسن، (۱۳۹۱)، بررسی تطبیقی مسئولیت ناشی از رقابت نامشروع تجاری، فصلنامه حقوق دانشگاه تهران، زمستان ۱۳۹۱، ش ۴.
۱۸. باذینی، حسن؛ اسلامی پناه، علی؛ مقصودی، فرشته، (۱۳۹۱)، مسئولیت کارفرما در قبال کارگران در حوادث کار، مجله کار و جامعه، بهمن ۱۳۹۱، ش ۱۵۳.
۱۹. باذینی، حسن؛ شعبانی کندسری، هادی؛ راد پرور، سجاد، مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق، دو فصلنامه مطالعات حقوق تطبیقی دانشگاه تهران، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ش ۳.
۲۰. باذینی، حسن؛ مؤمنی، خسرو، رویکردی نو برای اثبات جریان قاعده لا ضرر در احکام عدمی در زمینه مسئولیت مدنی، فصلنامه حقوق دانشگاه تهران، پاییز ۱۳۹۲، ش ۳.
۲۱. باریک لو، علیرضا، (۱۳۸۵)، مسئولیت مدنی، چ ۱، تهران، نشر میزان.
۲۲. بجنوردی، سید محمدحسن، (۱۴۰۱)، القواعد الفقهیه، قم، انتشارات الهادی، چ ۲.
۲۳. بجنوردی، میرزا حسن، (بی تا)، القواعد الفقهیه، موسسه

۱. ابراهیمی، سید نصر الله، (۱۳۸۶) مسئولیت تولید کالای معیوب و حمایت از مصرف کنندگان، تحلیل حقوقی در سه نظام حقوقی برتر دنیا، پژوهشنامه حقوق و علوم سیاسی، تابستان ۱۳۸۶، ش ۵.
۲. اراکی، شیخ محمدعلی، (۱۴۱۵)، کتاب البیع، ج ۱، چ ۱، قم، موسسه در راه حق،
۳. اسکینی، ربیعا، (۱۳۷۷)، مباحثی از حقوق تجارت بین الملل، نشر دانش امروز، چ ۱، تهران.
۴. اشتهاوردی، شیخ علی پناه، (۱۴۱۷)، مدارک العروه، ج ۷، چ ۱، تهران، دارالاسوه
۵. اصفهانی، محمدحسین، (بی تا) حاشیه المکاسب، قم، دارالمصطفی لاحیاء التراث.
۶. افندی، سید محمد، (ابن عابدین)، (بی تا)، مجموعه الرسائل، نشر العرف فی بناء بعض الاحکام علی العرف، بیروت، دارالاحیاء التراث العرب.
۷. امامی، سید حسن، حقوق مدنی، (۱۳۶۶)، ج ۱، انتشارات کتابفروشی اسلامیه، چ ۶، تهران.
۸. انصاری، شیخ مرتضی بن محمد امین، کتاب المکاسب، (۱۴۲۰)، ج ۶، قم، کنگره جهانی شیخ اعظم، شیخ مرتضی انصاری، چ ۱.
۹. انصاری، شیخ مرتضی، (۱۳۷۵)، المکاسب، تبریز، نشر موسسه انتشاراتی مطبوعات، چ ۱.
۱۰. آل کاشف الغطاء، محمدحسین، (۱۳۶۰)، تحریر المجله، نجف، المکتبه المرتضویه، چ ۱
۱۱. بابایی، ایرج، (۱۳۸۱)، بررسی عنصر خطا در حقوق مسئولیت مدنی ایران، مجله پژوهشی حقوق و سیاست، ش ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، تهران.
۱۲. باذینی، حسن، (۱۳۸۳)، هدف مسئولیت مدنی، فصلنامه

- مطبوعات اسماعیلیان، قم.
۲۴. بزرگمهر، داود، مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا، مجله حقوقی دادگستری، بهار ۱۳۸۵، ش ۵۴.
۲۵. بزرگمهر، داود، (۱۳۸۴)، مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه تهران، پردیس فارابی، به راهنمایی دکتر جلیل قنوازی، قم.
۲۶. بهرامی احمد، ی حمید، (۱۳۸۹)، قواعد فقه، لا ضرر با تطبیق بر قوانین و مطالعه تطبیقی، تهران، نشر دانشگاه امام صادق ع، چ ۱
۲۷. بهرامی احمدی، حمید، (۱۳۷۷)، سوءاستفاده از حق، مطالعه تطبیقی در حقوق اسلام. دیگ نظام‌های حقوقی، تهران، نشر اطلاعات،
۲۸. بهرامی احمدی، حمید، (۱۳۹۰) مسئولیت مدنی، نشر میزان، تهران، چ ۱
۲۹. پورسید، بهزاد، (۱۳۹۰)، تقریرات درس حقوق مدنی ۴، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق ع، دوره کارشناسی، تهران.
۳۰. تاتاری، فرزین؛ محمد پور، یوسف؛ شمسی، احسان؛ عباسی، محمود، بررسی ابعاد اخلاقی اهدای جنین و گامت از منظر اصول چهارگانه اخلاق پزشکی، فصلنامه اخلاق پزشکی، س ۸، ش ۲۷، بهار ۱۳۹۳
۳۱. جبعی العاملی، زین الدین (شهید ثانی)، (۱۴۰۹)، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، انتشارات معارف اسلامی، تهران، چ ۱
۳۲. جعفری تبار، حسن، (۱۳۷۵)، مسئولیت مدنی فروشندگان و سازندگان کالا، چ ۱، نشر دادگستر، تهران
۳۳. حر عاملی، محمد بن حسن، (بی‌تا)، وسائل الشیعه الی تنقیح مسائل الشریعه، مطبعه دارالاحیاء التراث العربی، بیروت، چ ۱۹.
۳۴. الحسنی، السید نذیر، (۱۳۸۵)، نظریه العرف بین الشریعه و القانون، قم، مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه، چ ۱.
۳۵. الحسینی الروحانی، سید محمد صادق، (۱۴۱۴)، فقه الصادق، قم، دارالکتاب، چ ۱.
۳۶. حسینی میلانی، سید علی، (۱۴۰۱)، کتاب القضاء، (تقریرات سید محمدرضا گلپایگانی)، قم، مطبعه الخیام.
۳۷. الحکیم، سید محسن، (۱۳۷۹)، نهج الفقاهه، قم، موسسه انتشاراتی دارالفقه، چ ۱.
۳۸. حلی، (محقق حلی)، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸)، شرایع الاسلام فی المسائل الحلال والحرام، نشر اسماعیلیان، قم.
۳۹. خراسانی، آخوند خراسانی، (۱۴۱۷) محمد بن علی، حاشیه علی المکاسب، نشر دارالاضواء المرتضویه، چ ۱.
۴۰. خوانساری، سید احمد، (۱۴۰۵)، جامع المدارک فی الشرح المختصر النافع، تعلیق علی اکبر غفاری، چ ۲، تهران، انتشارات صدوق، چ ۵.
۴۱. خوانساری، موسی، (بی‌تا)، منیه الطالب، تقریرات درس میزرا حسن نایینی، چاپ سنگی، ج ۱، بیروت.
۴۲. رشید پور، ابوالقاسم، (۱۳۸۹)، قاعده لا ضرر از دیدگاه امام خمینی ره، تهران، نشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره، تهران، چ ۳.
۴۳. زحیلی، وهبه بن مصطفی، (۱۴۱۸)، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج، دارالفکر المعاصر، بیروت.
۴۴. زمخشری، محمود بن عمر، (بی‌تا)، الکشاف فی التفسیر القرآن، دارالکتاب العربی، بیروت، ج ۱.
۴۵. سبزواری، سید عبد الاعلی، (۱۴۱۳)، مذهب الاحکام فی بیان الحلال. الحرام، چ ۲۹، چ ۴، قم، دفتر آیت الله سبزواری.
۴۶. السرخسی، احمد بن ابو سهل، (۱۴۱۴)، اصول السرخسی، بیروت، دارالکتب العلمیه، چ ۱.
۴۷. سرخیل، مرضیه؛ عبداللهی، حمیده، (۱۳۹۲)، مقایسه فقهی حقوقی ضمان جریره با بیمه مسئولیت، اولین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، تهران.
۴۸. السیستانی، سید علی، (۱۴۱۴)، منهاج الصالحین، قم، مکتبه السید سیستانی، چ ۱.
۴۹. الشوکانی، محمدعلی، (۱۳۵۶)، ارشاد الفحول، قاهره، مطبعه البابى الحلبي، چ ۱.

۵۰. شهیدی، مهدی، (۱۳۸۳)، حقوق مدنی، آثار قراردادها و تعهدات، تهران، انتشارات موسسه علمی فرهنگی مجد، ج ۳، چ ۲.
۵۱. صادقی، محسن، مسئولیت ناشی از کالای معیوب، مطالعه تطبیقی، در حقوق سوییس و ایران، پ/زهش نامه حقوق بازرگانی، پاییز ۱۳۸۶، ش ۴۴.
۵۲. صدر، سید محمد، (۱۴۲۰)، ماوراء الفقه، ج ۵، چ ۱، بیروت، دارالاضواء المرتضویه.
۵۳. صدر، سید محمدباقر، (۱۳۹۱)، شرح العروه الوثقی، مطبعه الآداب، نجف، چ ۱.
۵۴. صدر، سید محمدباقر، (۱۴۲۰)، لا ضرر و لا ضرار، تقریر سید کمال حیدری، قم، دارالصادقین، چ ۲.
۵۵. صفایی، سید حسین، (۱۳۴۹)، مسئولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالاهای معیوب، مجله حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۱.
۵۶. صفایی، سید حسین؛ علوی قزوینی، سید علی، ارث کودکان آزمایشگاهی، مجله اندیشه‌های حقوقی، سال ۴، ش ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۵.
۵۷. طاهری، حبیب‌الله، (۱۳۸۷)، قواعد فقه، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چ ۱.
۵۸. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم، (۱۳۷۸)، حاشیه المکاسب، چ سنگی، ج ۱، قم، موسسه اسماعیلیان.
۵۹. طباطبایی، سید علی، (۱۴۱۹)، ریاض المسائل، نشر موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چ ۱، ج ۲، تهران.
۶۰. طباطبایی، سید محمدکاظم، (۱۴۰۹)، العروه الوثقی، موسسه الاعلمی، الطبعة الثانية، بیروت، ج ۲.
۶۱. طوسی، محمد بن الحسن، (۱۳۸۷)، المبسوط فی الفقه الامامیه، المکتبه المرتضویه، تهران، چ ۲، ج ۳.
۶۲. طوسی، محمد بن الحسن، (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت، ج ۱.
۶۳. عادل حنبل، احمد، (۱۴۱۴)، المسند، بیروت، دارالفکر، چ ۲.
۶۴. عالی پناه، علیرضا، (۱۳۹۰)، تقریرات درس حقوق مدنی ۳، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق ع، دوره کارشناسی، تهران.
۶۵. عاملی کرکی، (محقق کرکی)، علی بن الحسین، (۱۴۱۴)، جامع المقاصد، قم، ج ۱۳، موسسه آل البیت.
۶۶. عباسی، محمود، ملاحظات اخلاقی در فن اوری اندازه یری بیان ژن، فصلنامه اخلاق زیستی، س ۴، ش ۱۳، پاییز ۱۳۹۳.
۶۷. العثیمین، محمد بن صالح، (۱۴۲۲)، الشرح الممتع علی زاد المستنفع، بیروت، دار ابن الجوزی.
۶۸. العراقی، ضیاء الدین، (۱۴۱۸)، قاعده لا ضرر و لا ضرار، تقریر سید مرتضی موسوی الخلیلی، قم، مکتبه الاعلم الاسلامی،
۶۹. علوی قزوینی، سید علی، پیامدهای حقوقی باروری مصنوعی، نشر مجله مجتمع آموزش عالی، تابستان ۱۳۷۹، ش ۷۶.
۷۰. علوی قزوینی، سیدعلی؛ مسعودیان، سید ذبیح الله، قاعده من له الغنم فعلیه الغرم، پژوهش نامه اندیشه‌های حقوقی، زمستان ۱۳۹۳، ش ۴، سال ۲.
۷۱. علوی قزوینی، سد علی؛ مسعودیان زاده، سید ذبیح الله، قاعده من له الغنم فعلیه الغرم، فصلنامه پژوهش نامه اندیشه های حقوقی، ش ۴، زمستان ۱۳۹۳، دوره ۱.
۷۲. علیدوست، ابوالقاسم، (۱۹۹۴)، فقه و عرف، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چ ۲.
۷۳. الفرخی، سید علی، (۱۴۳۰)، تحقیق فی قواعد الفقهی، قم، موسسه النشر الاسلامی، چ ۲.
۷۴. قربان پور، امیر مهدی، تقصیر و رابطه سببیت در نظام مسئولیت مدنی، مجله فصلنامه حقوقی دادگستری، ش ۵۴، بهار ۱۳۸۵.
۷۵. القمی، میرزا ابوالقاسم، (۱۴۱۵)، جامع الشتات، تهران، انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، چ ۱.
۷۶. کاتوزیان امیر ناصر، (۱۳۷۹)، مسئولیت ناشی از عیب تولید،

- انتشارات دانشگاه تهران، ج ۲. ۹۰. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۱۱)، القواعد الفقهیه، مدرسه امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب ع، ج ۳، قم.
- کاتوزیان، امیر ناصر، حمایت از زیان دیده و مسئولیت تولید کننده در حقوق فرانسه، مجله حقوق دانشگاه تهران، تابستان ۱۳۸۴، ش ۶۸. ۷۷.
- کاتوزیان، امیر ناصر، (۱۳۷۴)، دور ه مقدماتی حقوق مدنی، مسئولیت مدنی، ضمان قهری، ج ۱، تهران، نشر انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱. ۷۸.
- کاتوزیان، امیر ناصر، (۱۳۷۴)، الزام‌های خارج از قرارداد، ضمان قهری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ. ۷۹.
- کاتوزیان، امیر ناصر، (۱۳۸۴)، مسئولیت ناشی از عیب تولید، مطالعه انتقادی تطبیقی در تعادل حقوق تولید کننده و مصرف کننده، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ. ۸۰.
- کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۰)، قواعد عمومی قراردادها، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱، ج ۲. ۸۱.
- کاظمیان، محمد، (۱۳۹۳)، تقریرات درس مقدماتی حقوق پزشکی، دوره دکتری، دانشگاه شهید بهشتی ره. ۸۲.
- اللبنانی، سلیم رستم باز، (بی تا)، مجله الاحکام العدلیه، بیروت، دارالکتب العلمیه. ۸۳.
- محقق داماد، سید مصطفی، (۱۳۸۸)، قواعد فقه ۱، بخش مدنی، مرکز نشر اسلامی، ج ۱۹، تهران. ۸۴.
- محمدی، ابوالحسن، (۱۳۸۰)، قواعد فقه، نشر دادگستر، چ ۵، تهران، ج ۲. ۸۵.
- محمصانی، صبحی، (۱۹۷۵)، فلسفه التشريع فی الاسلام، بیروت، دارالعلم الملايين، ج ۴. ۸۶.
- مراغه‌ای، سید میر عبدالفتاح، (۱۴۱۷)، العناوين الفقهیه، موسسه النشر الاسلامی، الطبعة الاولى، بیروت، ج ۱، ج ۲. ۸۷.
- مصطفوی، سید محمد کاظم، (۱۴۲۱)، مایه قواعد الفقهیه، معنی و مدارک و موارد، قم، دفتر نشر اسلامی، ج ۱. ۸۸.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۰)، مجموعه آثار، تهران، نشر موسسه صدرا، ج ۵. ۸۹.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۱۱)، القواعد الفقهیه، مدرسه امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب ع، ج ۳، قم. ۹۰.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۹)، القواعد الفقهیه، ج ۲، ج ۱، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب ع. ۹۱.
- موسوی بجنوردی، سید حسن بن آقا بزرگ، (۱۴۱۱)، القواعد الفقهیه، تهران، ج ۳، نشر الهادی. ۹۲.
- موسوی خمینی، سید روح الله، (۱۴۰۸)، تحریر الوسیله، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره، تهران، ج ۲. ۹۳.
- موسوی خمینی، سید روح الله، (۱۳۷۸)، استفتائات، قم، موسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ج ۲. ۹۴.
- موسوی خمینی، سید روح الله، (۱۴۱۰)، المکاسب المحرمه، نشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ج ۲، قم، ج ۱. ۹۵.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم، (۱۴۱۰)، مصباح الاصول، قم، نشر جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ج ۲. ۹۶.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم، (۱۴۱۰)، مصباح الفقاهه، قم، نشر جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ج ۲. ۹۷.
- نجفی، محمدحسن، (۱۳۷۳)، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، دارالکتب الاسلامیه، الطبعة الرابعة، تهران. ۹۸.
- نجفی، محمدحسن، (۱۹۸۱)، جواهر الکلام الی تنقیح شرایع الاسلام، مؤسسه المرتضی العالمیه، بیروت، ج ۲۸. ۹۹.
- نراقی، احمد، (۱۳۷۵)، عوائد الایام، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ج ۱، قم. ۱۰۰.
- نوری، حسین، (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل، موسسه آل البيت، الطبعة الاولى، قم، ج ۱۷. ۱۰۱.
- الوزیر، احمد بن محمد، (۱۴۱۷)، المصطفی فی اصول الفقه، بیروت، دارالفکر المعاصر، بیروت. ۱۰۲.

فصلنامه علمی فقه و حقوق نوین

Journal of Jurisprudence and Modern Law

Home Page: www.jaml.ir

Ghestine, J., de la responsabilité du fait des produits après la loi du 13 mai 1998, *dalloz* 108.
 Larroumet, C., la responsabilité du fait des produits après la loi du 13 mai 1998, *dalloz* 109.
 Viney, G., l'introduction en droit français de la directive européenne du 25 juillet 1985, relative la responsabilité du fait des produits après la loi du 13 mai 1998, *dalloz* 110.
 Swees re, 1996, product liability claim in Europe 111.
 swiss rain surance company, swiss 112.
 Kennedy, Ian and androw, G., principles of medical law, London, oxford university press, 1998 113.
 Maurer, anton, G., german product liability plaintiff makes progress with the pharmaceutical act and product liability act, defense counsel journal, july 2006 114.

Howells, G., products liability insurance and the pharmaceutical industry, an andlo American compartion 103.
 Manchester university press, 1991
 Ebrahimi, S.N., manufacturer s liability for products 104.
 a paper submitted to the faculty of law, university of shefild, jauniuru of 1993
 Cyne, market concideration and consumer protection policy, torento university, 1977 105.
 Geddes, androw, protect and service liability in the E.C.C., the new strict liability regime, sweet and Maxwell 106.
 1992
 Chbabs, la responsabilité pour default de la securite des produits danes la loi du 19, 1988, paris 107.